

dr. Jan Nijen Twilhaar

Heliand

Sallaandse vertaling

dr. Jan Nijen Twilhaar

met medewerking van dr. Henk Bloemhoff

Heliand

in het Sallaands

© 2022, Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum BV, Postbus 43, 9400 AA Assen.

Ofschoon iedere poging is ondernomen volgens de auteurswet rechthebbenden van het in dit boek opgenomen illustratiemateriaal te traceren, is dit in enkele gevallen niet mogelijk gebleken. In het onderhavige geval verzoekt de uitgever rechthebbenden contact met hem op te nemen.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16 h Auteurswet dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (www.reprorecht.nl). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet) kan men zich wenden tot Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

NUR 704

ISBN 9789023259145

Eerste druk, 2022

Uitgave: Uitgeverij Koninklijke Van Gorcum, Assen

Grafische verzorging en omslagontwerp: Richard Bos Grafische Vormgeving & Illustratie

Druk: Drukkerij Van Gorcum, Raalte

Beeld voorkant omslag: De oude dorpskerk in Hellendoorn, D'n Aolden Grêezen, 2022, naar een schilderij van Andrea Nijen Twilhaar (*2001)

© Jan Nijen Twilhaar

Inhoud

Woord vooraf	9
Deel I De Heliand in context	11
1 Inleiding	12
1.1 Een stukje voorgeschiedenis van de nieuwe uitgaven in het Sallands en Stellingwerfs	12
1.2 De opbouw van het boek: een leeswijzer	13
2 De Heliand: inhoud, vorm en culturele inbedding	16
2.1 De Heliand als diatessaron	16
2.2 Een diatessaron in stafrijm	19
2.3 De culturele inbedding van de Heliand	20
2.3.1 <i>De keuze van de bijbelteksten</i>	20
2.3.2 <i>Culturele inbedding</i>	20
2.3.3 <i>Aanpassingen</i>	21
2.3.4 <i>Toevoegingen</i>	21
3 Van Oudsaksisch naar het Nedersaksisch en naar de Nedersaksische Heliand	22
3.1 Het Oudsaksisch, en dan in het bijzonder in ‘Nederland’	22
3.1.1 <i>Westfaalse breking</i>	22
3.1.2 <i>Enkele bijzondere fenomenen in het verkleinwoord op Oudsaksische basis: k wordt tj; umlaut</i>	24
3.1.3 <i>De lettergreepdragende n</i>	25
3.1.4 <i>Dezelfde woorden als in Westfalen</i>	26
3.1.5 <i>Overeenkomstige toponiemen bij ons en in aangrenzend Duitsland</i>	27
3.2 Wat is Nedersaksisch, waar komt het voor en hoe wordt het beheerst en gebruikt?	27
4 De Saksen, hun land, de christianisering en daarin de Heliand	32
4.1 De Saksen van het Oudsaksisch: etnische groep en etnogenese	32
4.2 De Saksen in ons ‘Nedersaksië’; ons oosten lange tijd in de Saksische sfeer	34
4.3 Over de maatschappelijke lagen van de Saksische maatschappij	36
4.4 Christianisering van de Saksen; de prediker Lebuïnus	37
4.4.1 <i>Christianisering: ‘inrichting Saksen’; bisdommen</i>	37
4.4.2 <i>Verdere christianisering: stichting van kerken en kloosters; de prediker Lebuïnus</i>	40
4.5 Aanwezigheid van Saksen en Saksisch in ‘oostelijk Nederland’	44
4.6 Historische en archeologische gegevens in oostelijk Nederland en de relatie met de Heliand	48
4.6.1 <i>De historische en archeologische kant van ons Nedersaksië in relatie tot de Heliand</i>	48
4.6.2 <i>Het doel van de Heliand en de mogelijke bekendheid in ons Nedersaksië</i>	49
4.7 Het verband met het Sallands, Stellingwerfs en Drents: wie maakte de Heliand, en waar?	52
5 De Heliand in ruimte en tijd	54
5.1 De ruimte van de Heliand	55
5.2 Visie op leven en dood in de Heliand	55

6	De Heliand in vertaling en onderzoek	56
7	Bij de Sallandse Heliand	58
7.1	Kerstening in Salland	58
7.2	De doeltaal van de vertaling	60
7.3	Taal en cultuur in de Sallandse vertaling	60
7.4	Taal in de Heliand	61
7.4.1	<i>Alliteratie en herhaling</i>	61
7.4.2	<i>Naamvallen</i>	65
7.4.3	<i>Overige taalverschijnselen</i>	69
7.5	Inculturatie in de Heliand	72
8	Klank en spelling in het Hellendoorns	74
	Noten bij deel I	78
	Deel II D'n Heliand in 't Sallaands	81
	Kepittel 1. Ópdracht an de vier evangelisten	82
	Kepittel 2. Verkóndiging van de geboorte van Johannes an Zacharias	84
	Kepittel 3. De geboorte van Johannes d'n Deuper	85
	Kepittel 4. De ankóndiging an Maria	87
	Kepittel 5. De geboorte van Jezus	91
	Kepittel 6. Ópdracht van Christus in d'n tempel	93
	Kepittel 7. De dríe wíezen uut 't oosten	96
	Kepittel 8. De anbidning deur de wíezen	98
	Kepittel 10. D'n twaalfjaorigen Christus in d'n tempel	104
	Kepittel 11. Johannes d'n Deuper	106
	Kepittel 12. D'n deup van Christus	109
	Kepittel 13. De beprúuving	112
	Kepittel 14. De eerste leerlingen	114
	Kepittel 15. De berôeping van de twaalf apostelen	116
	Kepittel 16. Begin van de Bãrgrede. De zaligsprekkingen	118
	Kepittel 17. De vervulling van de aolde wet	120
	Kepittel 18. Nen eed zweren, vianden liefhebben, ärmengiften en bidden	123
	Kepittel 19. Het Oonzen Vaeder, vasten en schatten óp de eerde	125
	Kepittel 20. Níet oordelen en valse leraeren	127
	Kepittel 21. D'n breiden en d'n smallen weg. 't Huus óp de rotse en óp 't zaand	129
	Kepittel 22. Uutzending van de leerlingen	131
	Kepittel 23. Veerdere anwíezings. Slot Bãrgrede	133
	Kepittel 24. De brulfte in Kana	134
	Kepittel 25. D'n hónderdman in Kapernaüm	137
	Kepittel 26. D'n jóngen kerel in Naïn	138
	Kepittel 27. Christus stilt d'n storm óp 't meer	140
	Kepittel 28. De genezing van nen verlamden	141
	Kepittel 29. De geliekenisse van d'n zèèier	143
	Kepittel 30. Uutleg van de geliekenisse van d'n zèèier	146
	Kepittel 31. 't Rôet in d'n akker	148
	Kepittel 32. Geliekenisse van d'n visvangst. Christus an-evölln	150

Kepittel 33. D'n dood van Johannes d'n Deuper	152
Kepittel 34. De spêeziging van de viefdûzend	154
Kepitel 35. Christus löp aover 't waeter	157
Kepittel 36. De vrouwe uut Kanaänlaand	158
Kepittel 37. Petrus krig de slöttels van 't hemelriek	160
Kepittel 38. Christus in 't hemelse licht	162
Kepittel 39. Heufdgeld veur d'n keizer	163
Kepittel 40. D'n rieken jóngen kerel	164
Kepittel 41. D'n rieken kerel en d'n ärmen Lazarus	166
Kepittel 42. De wärklûu in d'n wienhof	169
Kepittel 43. D'n weg naor Jeruzalem. De genezing van twîe blinden	171
Kepittel 44. Betekenis van de genezing van de blinden	173
Kepittel 45. Intocht in Jeruzalem. Schone vègen van d'n tempel.	175
Kepittel 46. 't Offer van de weduwwrouwe. 't Recht van d'n keizer	177
Kepittel 47. De aoverspöllige vrouwe	180
Kepittel 48. Christus bedreigd. D'n dood van Lazarus	182
Kepittel 49. De ópwekking van Lazarus	184
Kepittel 50. Besluit umme Jezus dood te maeken	186
Kepittel 51. Christus ónderwis in d'n tempel	188
Kepittel 52. Veurtekens van de óndergang van de wereld	190
Kepittel 53. Het leste oordeel	192
Kepittel 54. Het verraod van Judas. De vòetwassing	194
Kepittel 55. Het leste aovendmaol	196
Kepittel 56. Het teken van stoete en wien	198
Kepittel 57. Óp d'n Olíevenbärg	200
Kepittel 58. De gevangenneming	203
Kepittel 59. Petrus verloochent zienen Heer	207
Kepittel 60. Verheur van Christus deur d'n Raod	211
Kepittel 61. Christus wörd naor Pilatus ebracht. 't Berouw van Judas	212
Kepittel 62. De óndervraoging deur Pilatus	215
Kepittel 63. Christus veur Herodes	216
Kepittel 64. Christus vanniejs veur Pilatus	219
Kepittel 65. Geseling en bespotting. Christus wörd veroordeeld ¹¹⁸	221
Kepittel 66. De krusiging	224
Kepittel 67. Christus stârft	227
Kepittel 68. Graflegging en ópstanding	230
Kepittel 69. De vrouwlûu bie 't graf	235
Kepittel 70. De eerste verschíening van Christus	236
Kepittel 71. De Emmaüsgangers. Hemelvaert	238
Noten bij Deel II	241
Verantwoording kaarten en afbeeldingen	257
Literatuurlijst	259

Woord vooraf

Met het schrijven van dit Woord vooraf wordt een periode afgesloten van stevig gepuzzel in het Oudsaksisch van de Heliand. Er is met deze vertaling een mijlpaal bereikt, omdat er nu ook een Sallandse variant is van de internationaal befaamde Heliand. Sinds de eerste uitgave van dit werk door de Duitse filoloog Johann Andreas Schmeller in 1830 kreeg de Heliand een groeiende internationale belangstelling, die niet alleen haar weg vond in diverse vertalingen in het Duits, Engels, Frans, Nederlands en Deens, én in de Nedersaksische streektaalen Achterhoeks, Gronings, Twents en Münsterlands, maar ook in een indrukwekkende aantal wetenschappelijke publicaties over de grammatica, tekststructuur en de theologische aspecten van dit vroegmiddeleeuwse literaire kunstwerk. Simultaan aan deze Sallandse uitgave verschijnt de Stellingwerfse variant van de Heliand en een nieuwe editie van de Oudsaksische tekst.

In de periode van intensief denk- en spuurwerk wist ik mij gesteund door de werkgroep voor de Sallandse Heliand, bestaande uit Jan Leenhouts, Robert Kemper Alferink, Geert Hannink, drs. Günter Brandorff, drs. Marc Brinkhuis, drs. Evelyn Ligtenberg en dr. Harrie Scholtmeijer. Ik ben alle leden dankbaar, zowel voor hun steun door mee te denken en suggesties te doen, als voor de eervolle taak die zij mij aan het begin van 2018 hebben toevertrouwd. Jan en Robert waren steeds alert in het bewaken van de voortgang binnen de werkgroep. Het was heel goed om te ervaren dat zij doorlopendelijk gaven het grote belang te zien van de Sallandse Heliand. Evelyn, Geert, Günter, Harrie en Marc wil ik graag bedanken voor de inhoudelijke bijdrage die zij leverden bij het tot stand komen van deze Sallandse vertaling.

Günter dank ik onder meer voor zijn ondersteuning in het begin toen de vertaling op gang moest komen. Met zijn kennis van het Oudsaksisch wist hij mij op een plezierige manier te ondersteunen bij het puzzelwerk. In een later stadium heeft hij suggesties aangedragen voor geschikt beeldmateriaal.

Harrie wil ik bedanken voor zijn commentaar op de gebruikte doeltaal, de noten en later op de tekst van deel I, waaruit zijn grote historisch taalkundige kennis sprak op het gebied van de regionale talen.

Marc ben ik dankbaar voor de vele opmerkingen die hij gaf bij elk vertaald hoofdstuk. Niet alleen had hij een scherp oog voor allerlei aspecten van de vertaling zelf, ook mocht ik menige discussie met hem voeren op het gebied van de theologische exegese.

Van Evelyn kreeg ik van begin tot eind van dit project veel bruikbare informatie over diverse culturele en historische bijzonderheden. Ook leverde zij tal van prachtige illustraties aan. Ook ben ik haar dankbaar voor de tekst die zij schreef voor sectie 7.1 van deel I van dit boek, én voor alle discussies die we over diverse onderwerpen hebben gevoerd.

Dr. Henk Bloemhoff zat weliswaar niet in de werkgroep voor de Sallandse Heliand, maar kwam in beeld toen de vertaling al enige tijd gaande was. Nadat ik Henk had gevraagd of er niet ook een Stellingwerfse variant van de Heliand moest komen, werd hij een spin in het web, voor zowel zijn eigen Heliand als de Sallandse. Door zijn grote kennis van het Nedersaksisch en de historische taalkunde, was er een weldadige stroom van opbouwende suggesties op alle hoofdstukken van de Heliand, die telkens weer lieten zien hoe scrupuleus we te werk dienden te gaan bij een vertaling die dicht bij een grammaticaal zo complexe brontaal als het Oudsaksisch moet blijven, maar ook met welke precisie

Henk heeft gewerkt bij deze projecten. Ook ben ik hem dankbaar voor zijn fundamentele bijdrage aan deel I van de Sallandse Heliand, én voor de contacten die hij onderhield met de uitgever over de beide uitgaven.

Koninklijke Van Gorcum is de uitgever van onze Sallandse en Stellingwerper vertalingen van de Heliand, en van de nieuwste editie van de Oudsaksische brontekst door dr. Tim Sodmann. Bij het plan om tot deze nieuwe uitgaven te komen stak Van Gorcum graag de uitnodigende hand uit. Dank daarvoor, in het bijzonder uitgever Sonja Geurts en Tienke Verheijen, die de uitvoering van de boeken op zich nam. Richard Bos wil ik bedanken voor de prachtige vormgeving van het boek. Tim danken we graag voor het maken van de nieuwe editie van de Oudsaksische tekst, die ook in dit jaar, 2022, verschijnt, tegelijk met de Sallandse en Stellingwerper vertaling.

Ten slotte komt een woord van dank toe aan enkele personen die op een andere wijze het plezier hebben vergroot in het werken aan de Heliand. Mijn dochter Paula kon ik vanaf hoofdstuk 35 telkens na alle moeizame gepuzzel de geschreven tekst van een hoofdstuk toevertrouwen, die vervolgens razendsnel in een digitale versie werd omgezet. Graag wil ik benadrukken hoe blij ik daarmee ben. Mijn dochter Andrea was bereid een mooi schilderij te maken van het Hellendoornse pronkstuk D'n Aolden Gríezen, dat op de voorkant van het boekomslag is gekomen. Het is fijn dat ik van haar artistieke talent gebruik kon maken. Mijn vrouw Sara dank ik voor haar kostbare geduld, dat liefdevol en eindeloos is. Philomène, echtgenote van Henk, wil ik bedanken voor haar gastvrijheid. Mede daarmee bewaar ik mooie herinneringen aan elk werkoverleg met Henk in Oosterwolde.

Jan Nijen Twilhaar
Schalkhaar, juni 2022

Deel I

De Heliand in context

2 De Heliand: inhoud, vorm en culturele inbedding

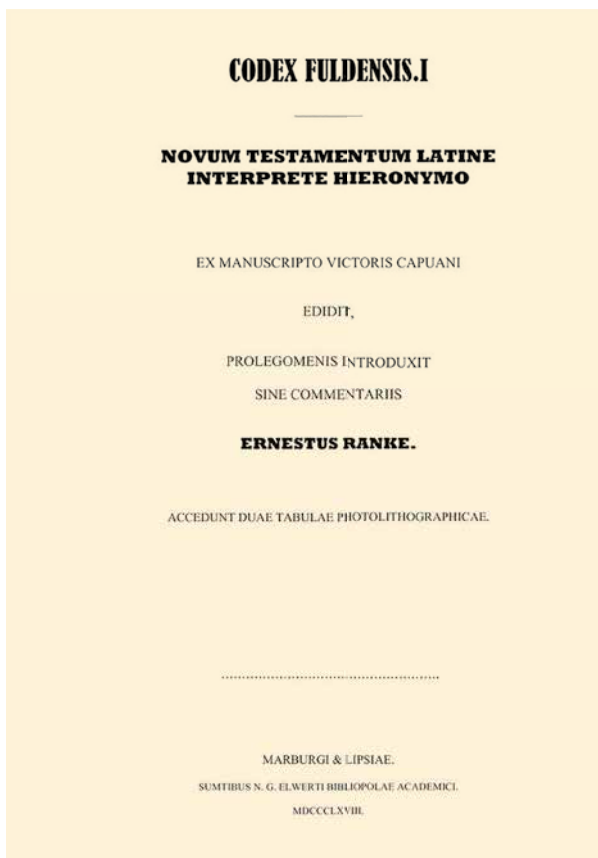
In deze paragraaf worden kort enkele belangrijke kenmerken besproken van de Heliand: waar gaat dit werk over, hoe heeft de dichter de Heliand vorm gegeven en hoe is zijn hand te herkennen als we het werk beschouwen in het raamwerk van de tijd waarin het is ontstaan?

2.1 De Heliand als diatessaron

De Heliand is een Oudsaksisch diatessaron dat rond het jaar 830 is geschreven. Een diatessaron of evangelieharmonie is een doorlopend verhaal over Jezus Christus, dat bestaat uit de samenvoeging van de vier evangeliën uit het Nieuwe Testament: Matteüs, Marcus, Lucas en Johannes. De Heliand behoort daarmee tot het genre waar ook het *Diatessaron Leodiense* (het *Luikse diatessaron*) of het *Luikse leven van Jezus* uit de periode 1275-1300 toe gerekend wordt (De Bruin 1970). De Syrische christen Tatianus stelde rond 170 na Christus waarschijnlijk als eerste een diatessaron samen (Hamlyn Hill 1894). Het werk van Tatianus is alleen tot ons gekomen in diverse Latijnse vertalingen. De belangrijkste bron die de Heliand-auteur zo goed als zeker gebruikt heeft, is het Latijnse *Diatessaron* van de bisschop Victor van Capua, dat deel uitmaakt van de *Codex Fuldensis* (zie ook sectie 4.7). Dit is een manuscript dat zich in het klooster van Fulda bevindt. Het kwam tot stand onder leiding en

Afbeelding 2.1 Abdij van Fulda.

Afbeelding 2.2. Titelpagina van de *Codex Fuldensis* in een uitgave van 1868.

redactie van Victor van Capua. De Codex bestaat uit een groot aantal nieuwtestamentische geschriften en is gebaseerd op de Latijnse *Vulgaat*. Het werk werd gemaakt tussen 541 en 546. Victor geeft aan dat hij een Oudlatijnse evangelieharmonie had gevonden, waaraan hem was opgevallen dat deze de structuur volgde van het *Diatessaron* van Tatianus, maar hij was er niet zeker van of de harmonie die hij voor de Codex gebruikte, identiek was met die van Tatianus.

Otten (2006: 79) merkt over Tatianus' evangelieharmonie op dat deze het 'grote voorbeeld' was voor de Helianddichter. Omdat het oorspronkelijke werk van Tatianus niet bewaard is gebleven, bedoelt Otten waarschijnlijk de Latijnse harmonie die zich in de *Codex Fuldensis* bevindt en waarvan het Victor van Capua al was opgevallen dat deze de structuur volgde van het *Diatessaron* van Tatianus. Zo plaatst die, net als Tatianus, de verheerlijking van Jezus op de berg precies in het midden van het verhaal (zie Kepittel 38, Christus in 't hemelse licht). Voor een uitvoerige studie van de verbanden tussen de Heliand en de diatessaronteksten en van de bestaande literatuur daarover, kan verwezen worden naar Fon Weringha (1965).

waarin hij de genezing van de blinden ook een symbolische betekenis toekent, die de hele mensheid betreft. Beide toevoegingen (bij de wijngaard en de blinden) komen uitvoeriger aan de orde in de betreffende noten.

3 Van Oudsaksisch naar het Nedersaksisch en naar de Nedersaksische Heliand

In deze sectie bespreken we enkele verschijnselen in het Nedersaksisch die voortkomen uit het Oudsaksisch (sectie 3.1). Vervolgens kijken we wat het Nedersaksisch voor taal is, waar deze voorkomt en hoe die wordt beheerst en gebruikt (sectie 3.2).

3.1 *Het Oudsaksisch, en dan in het bijzonder in ‘Nederland’*

Wat is Oudsaksisch feitelijk? Het is de taal van de ‘Oud-Saksen’ in de periode 500-1150. Waar zij vandaan kwamen, waar ze woonden en tot hoever hun gebied reikte, komt in sectie 4 aan de orde. In deze sectie 3.1 bespreken we eerst een groepje verschijnselen die laten zien dat het Nedersaksisch, precies zoals in het geval van het Nedersaksisch/Nederduits in het aangrenzende Duitsland, teruggaat op het Oudsaksisch, dus op de Saksische taal uit de tijd vóór 1150.

Het Oudsaksisch werd wat betreft de fonologie en de grafemen degelijk en samenvattend beschreven door Klein (2000b). Door Tiefenbach (2000) werd dat gedaan voor de morfologie, door Rauch (2000) voor de syntaxis en door Sanders (2000) voor de lexicologische en lexicografische kant. Door die auteurs wordt dus ingegaan op de klanken, woordvormen, zinsbouw en begrippen/betekenis in het Oudsaksisch. We volstaan er hier mee om naar die publicaties te verwijzen, maar we laten in de rest van deze sectie 3.1 wel puntsgewijs met een aantal aanknopingspunten zien hoe het Nedersaksisch van nu teruggaat op het Oudsaksisch en daar dus aan te linken is.

3.1.1 *Westfaalse breking*

De verschillende variëteiten, van de Duits-Nederlandse grens af tot op de Veluwe, vertonen de gevolgen van de zogenaamde Westfaalse breking. Dit verschijnsel houdt in dat korte klinkers in open lettergrepen in het gesproken Oudsaksisch aan het eind van de Oudsaksische tijd veranderden. Dat ging door in de volgende fase, die van het Middelnedersaksisch/Middelnederduits (1150-1550). Die Westfaalse breking hield onder andere in dat bijvoorbeeld de *o* in het Oudsaksische *gota* ‘goot’ via *ie:ö* in *jö* veranderde. Zo vinden we het stadium *gjötte* nog in de taal van Vriezenveen, dat niet zo ver van Hellendoorn ligt. Die verandering is een voorbeeld van een van de ‘ondersoorten’ van de Westfaalse breking. Dit verschijnsel vond namelijk plaats binnen een heel patroon veranderingen bij korte klinkers in open lettergreep, en dat patroon zette zich door in fasen die daarop volgden. Wat ons voorbeeld betreft: het stadium *jö* ontwikkelde zich door tot *götte* in de rest van Twente, en ook in aangrenzende gebieden, zoals Salland. De *j* van *gjötte* ging in deze regio’s dus verloren. Woorden in het Oudsaksisch met korte klinkers in open lettergreep ontwikkelden zich dus tot vormen als *gjötte* en *götte*, die we nu kennen in de verschillende variëteiten van ons Nedersaksisch. In de IJsselstreek bij Zwolle, in het Zuidwest-Drentse Ruinen en omgeving, en ook op de oostelijke Veluwe ontstond *göte*, met rekking van de korte klinker dus, als vervolgstap van *götte*. En zo heeft het West-Veluws op zijn beurt in dat vervolgstadium *geute* gekregen, naast *göte* in die andere gebieden.¹ Die

Kaart 3.1. Het gebied van het Oudsaksisch en het Middelnedersaksisch/Middelnederduits dat daaruit ontstaan is in Nederland (ca. 1150).

vorm *geute* komt door een zogenaamde verhoging van de klinker *öö* tot *eu*, die zich ook in onder meer West-Overijssel, Stellingwerf en grote delen van Drenthe heeft doorgezet.

Nog een ander voorbeeld. Het Oudsaksisch had *etan* 'eten', met een korte klinker /*ɛ*/. De Westfaalse breking zorgde ervoor dat via *ie:ə* in het Vriezenveens *jä* ontstond, zoals in *jätten* 'eten'. Die vorm heeft zich in Twente en Salland verder ontwikkeld tot *etten*, doordat de *j* eruit viel, en die korte /*ɛ*/ is vervolgens in een strook van het Zuidwest-Drentse Ruinen over Zwolle naar de Oost-Veluwe gerekt tot /*ɛ:*/ in dit woord: *èten*. Westelijker ontstond de variant *eten*, dus in het westen van Overijssel, Stellingwerf, een groot deel van Drenthe en